

<https://doi.org/10.62837/2026.4.149>

İSGƏNDƏROVA NÜŞABƏ RAMİZ QIZI

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Dövlət Tibb Universiteti

nushaba.isgandarova@gmail.com

Orcid id: 0000-0002-5315-341X

MƏTNİN ƏLAQƏLƏR SİSTEMİ

XÜLASƏ

Məqalədə mətn izah edilərkən belə bir cəhət aşkar sezilir ki, mətn çoxmənali anlayışdır. Göstərilir ki, mətni tədqiq etmək üçün onun hansı aspektdən öyrənmək lazım gəldiyini öncədən müəyyənləşdirmək vacib şərtdir. Linqvistikada mətn xüsusi status qazanana qədər onu müəyyən mövzusu olan obyekt kimi qəbul etmişlər. Ənənəvi dilçilik mətn daxilindən seçilən linqvistik vahidləri — sözü, söz birləşməsini, cümlələri öyrənmiş, tədqiqat işlərini mətndən seçilən belə nümunələr əsasında qurmuşdur. Maraqlıdır ki, məqalədə ənənəvi dilçiliyin tədqiqatlarındakı misallarda bədii ədəbiyyat nümunələrindən cümlələri daha çox ön plana çəkilmişdir.

Şifahi nitqin səsyazma qurğuları ilə qeydə alınma bilməsinin nəzərə alınması bildirilir. Qeyd olunur ki, bu halda şifahi nitq özünün səs cildində maddiləşir.

Nəticə etibarlı ilə dil vahidləri — fonem, morfem, leksem, qrammatom və digərlərinin mətndə təkrar-təkrar maddiləşdiyi bildirilir. Bu halda dil işarələrindən fərqli olan işarələrin də əsərdə yer alması onun həm forma, həm də məzmun planına təsir göstərir.

Açar sözlər: Mətn, anlayış, linqvistik, dilçilik, əlaqələr sistemi,

GİRİŞ

Tədqiqatın məqsədi. Mətnin əlaqələr sistemini öyrənməyin məqsədi bu problemin mürəkkəb və olduqca mübahisəli olmasından irəli gəlir. Burada məqsəd əlaqələr sisteminin tam kimi ümumi xüsusiyyətlərini öyrənmək və onun seqmentlər üzrə təşkili prinsiplərini aydınlaşdırmaqdır. Ümumiyyətlə, əlaqəlilik məntiqi kateqoriyadır. Real gerçəklikdə də hadisələr arasında əlaqələr aparıcı rol oynayır. Eyni zamanda, həyatda bir-biri ilə birbaşa və dolayısı ilə əlaqəsi olmayan hadisə və proseslər də kifayət qədər çoxdur.

Dilçilik lüğətlərində, həmçinin mətnin dilçiliyinə aid olan ədəbiyyatda mətni izah edərkən belə bir cəhət aşkar sezilir ki, mətn çoxmənali anlayışdır.

Mətni tədqiq etmək üçün onun hansı aspektdən öyrənmək lazım gəldiyini öncədən müəyyənləşdirmək vacib şərtdir. Linqvistikada mətn xüsusi status qazanana qədər onu müəyyən mövzusu olan obyekt kimi qəbul etmişlər. Ənənəvi dilçilik mətn daxilindən seçilən linqvistik vahidləri — sözü, söz birləşməsini, cümlələri öyrənmiş, tədqiqat işlərini mətndən seçilən belə nümunələr əsasında qurmuşdur. Maraqlıdır ki,

Ənənəvi dilçiliyin tədqiqatlarındakı misallarda bədii ədəbiyyat nümunələrindən cümlələri daha çox ön plana çəkilməmişdir. Hazırda mətnin dilçilikdə ayrıca tədqiqat obyektı olması heç bir elmi mübahisə doğurmur və belə bir məsələ qaldırmaq da lazım gəlmir. Ənənəvi dilçilikdə dilin başa düşülməsi məqsədilə mətn, cümlə, söz, yaxud bunun qrammatikası olaraq dil obyektlərindən bəhrələnərək tədqiqatlar aparılırdısa, hazırda qüvvədəki linqvistikada danışanla dinləyənin istək və məramından, fərdin mümkün olan kommunikativ fəaliyyətindən, dikturun kommunikativ şəraitdəki təşəbbüsçü və liderliyindən, eləcə də 2-ci dərəcəli icra edilən funksiyasını reallaşdırmasından irəli gələn araşdırmalar yerinə yetirilir. Lakin tədqiqatçılar, hətta mətn dilçiliyi ilə məşğul olan tədqiqatçılar da, yenə mətnin tərifinə qayıdır, onun vahidlərini tapmağa çalışır, yaxud mətnin vahidlər sistemində nizamasalma işinə ehtiyac duyurlar.

Ümumiyyətlə, əlaqəlilik məntiqi kateqoriyadır. Real gerçəklikdə də hadisələr arasında əlaqələr aparıcı rol oynayır. Eyni zamanda, həyatda bir-biri ilə birbaşa və dolayısı ilə əlaqəsi olmayan hadisə və proseslər də kifayət qədər çoxdur. Məsələn, V.Şeksprin «Hamlet» əsərindəki Ofelyanın həyatı ilə S.Moemin «Luiza» hekayəsinin qəhrəmanının həyatı arasında heç bir real əlaqə yoxdur. Lakin hər iki qəhrəmanın eyni etnosa mənsubluğunu nəzərə alsaq, iki əsərin personajlarının həyatında müəyyən yaxınlığın olması müddəasını irəli sürə bilərik. Başqa bir yaxınlıq adıçəkilən fərdlərin bədii əsərin personajları olduğunu nəzərə aldıqda üzə çıxır. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, əlaqə amili və onun müəyyən xətt üzrə qurulması mürəkkəb bir sistemdir. Tədqiqat obyektı mətndəki əlaqələr olduğundan qeyd edilən müərrədləşdirmələri bir kənara qoymaq mümkün

ƏSAS MƏTN

Dilin bütün ifadə ünsürləri istənilən formalı mətnə daxil ola bilər. Hər cür ünsiyyət şəraiti mətndə ifadəsini bu və ya başqa şəkildə tapır. Bütün bunlar bir yerdə mətni əmələ gətirir və bu mətn konkret nitq məhsulu, nitq əsəri olur. Zənnimizcə, burada maddiləşmə əsaslı rol oynayır. Nitq yazıya köçürüldükdə maddiləşir. Spontan məişət dialoqu səs cildi alır və keçmiş zamanda itir. Onun təkrar canlandırılması mümkün olmur” [4, s. 163]. Nəzərə almaq lazımdır ki, şifahi nitq səsyazma qurğuları ilə qeydə alınır. Bu halda şifahi nitq özünün səs cildində maddiləşir. Burada itən informasiya nitq situasiyası ilə əlaqələndirilir. Nitq iştirakçılarının istifadə etdiyi qeyri-verbal ifadə vasitələri də səs yazısında öz yerini ala bilmir. Bütün bunlar yazılı və şifahi nitq arasında əsaslı fərqlərin olduğunu tam təsdiqləyir. Mətnin başlıca tələbi onun tamlığıdır. Mətdə minisistemlilik, məzmun, struktur, üslub özəllikləri bir koqnitiv sistemdə cəmləşir. Cəmləşmənin hansı şəkildə getməsi müəllifin düşüncə tərzindən, yaradıcılıq qabiliyyətindən asılıdır. Mətnin tamlığını müəyyən canrlarda kompozisiya və üslub təmin edir.

“Mətnin tamlığın təmin edən əsas vasitə bu mətnin tərkib hissələrini bir-birinə bağlayan əlaqələrdir” [5]. Ona görə də mətnin əlaqə növlərini təyin etmək, onların funksiyalarını, forma və tiplərini öyrənmək xüsusi əhəmiyyət daşıyır. “Mürəkkəb sintaktik bütövlər formal və semantik əlaqələrin məzmunundan ibarət möhkəm sistemə malikdir, yəni komponentlər arasındakı semantik mənə əlaqəsini təmin edən faktorla komponentlər arasında struktur əlaqəni təmin edən tekstyaradıcı faktorlar bir-biri ilə sıx əlaqəlidirlər” [5, s. 111]. Mətni yaradan amillər mətnin vahidlərini də əlaqələndirir. Mətnlərin əlaqə vasitələri dairəsi nisbətən genişdir. Linqvistik səviyyələrdə buraya fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik təkrarlar, bağlayıcılar, əvəzliliklər, üslubi fiqurlar və s. kimi amillər aiddir.

Mətni yalnız yazılı nitq əsəri hesab edirlər. Eyni zamanda, həm yazılı, həm də şifahi nitq məhsulunun mətn olması fikri vardır. Bəzən şifahi nitq əsəri monoloq səciyyəli olduqda mətn kimi qəbul edilir, nəticədə dialoji nitq mətn çərçivəsindən kənarı qoyulur. Dialoji şifahi nitqi də mətnə aid edənələr vardır. Göründüyü kimi mətn və onun formalarına münasibətdə hələ ki, mübahisə doğuran məqamlar çoxdur. Yanaşma baxımından mətnə yazılan, eləcə də deyilən formada yanaşmanı düzgün hesab etmək olar. Mətnlərin canra, nitq formasına (şifahi və ya yazılı) fərqlənməsi məsələnin ikinci tərəfi sayıla bilər. Şifahi nitqi qeydə və ya olduğu kimi yazıya alındıqda o, yazılı nitq məhsuluna çevrilir. Monoloq və dioloqlar yazılı nitq üçün də səciyyəvidir. Şifahi nitqin yazıya köçürülməsində bir cəhət də diqqəti cəlb edir. Yalnız deyilənlər yazıya alındıqda şifahi nitq prosesində istifadə olunan qeyri-verbal ifadə vasitələri mətndən kənar qalır. Yazıya almaq prosesində qeyri-verbal ifadə vasitələri nəzərə alındıqda onlar mətndə təsvirini tapır. Romandan başlayaraq adi telefon danışığına, məişət dialoquna qədər hər cür nitq məhsulunda mövzu və ya problem verballaşır, onlarda mövzu inkişaf etdirilir. Bu cür nitq məhsullarının sonluğu olur. Verballaşdırma, mövzunun inkişafı, nəticə müəyyən prinsip üzrə təşkil olunur. *Məzmun* planında mətndaxili əlaqələr, konnotasiya, tema-rema inkişafı, bədii mətnin süceti, bədii olmayan mətnlərdə funksional məzmun birləşdiriciləri, mətndaxili üslubun eyniliyi, kulturoloji tezaurs kateqoriyası, presuppozisiya, adresantın və adresatın fon bilikləri, «özünkü-yad» dixotomiyası, başqa sözlə desək, milli-lokal və daha geniş ənənələr və s. burada yer alır.

Ümumelmi kontinuum (birləşən, əlaqələnən sıralar) kateqoriyası, birbaşa və əks perspektivlər (prospeksiya və retrospeksiya), estetik kateqoriyalar olan ekspressivlik və impressivlik, mütənasiblik (harmoniklik, keyfiyyət), artırma-gücləndirmə-təzad, minimallıq-monumentallıq və s. mətnin əlaqələr sistemində daha yüksək semantik səviyyədə iştirak edir.

Etik kateqoriyalardan sakrallıq, alilik-alçaqlıq, xeyir-şər, rifah, psixoloji (antropoloji) kateqoriyalardan marağ-biganəlik, müəllifin və ya adresantın səlahiyyətliliyi və qeyri-səlahiyyətliliyi, sematik kateqoriyalardan çoxişarəlilik (şəkilli mətn), tarixi-mədəni kateqoriyalardan dövrün dünyagörüşü və s. kimi

ekstralingvistik mahiyyətli kateqoriyalar mətnin düzgün şərh üçün kifayət qədər müxtəlif xarakterli məlumatlar verir. Bütün bunlar mətnin ümumi əlaqələr sisteminin qurulmasında diqqət mərkəzinə çəkilir.

Ənənəvi dilçiliyə dair izahlı lüğətlərdə mətnin bir-birindən fərqlənən şərtlərinə də rast gəlinir. D.Y. Rozental və M.A.Telenkovaya görə, mətn yazıya alınmış və ya canlandırılmış nitq əsəridir [15, s.483]. Dilimizdəki izahlı lüğətlərdə mətn yazıya alınmış nitq parçası, yaxud söyləmə olan şərhini tapır. Lüğətdə söyləmə terminini də ayrılıqda izah olunmuşdur. “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”ndə yer alan izahata görə, “söyləmə ünsiyyətin bir vahidi olaraq müəyyən bir fikir və anlam ifadə edən dil strukturudur. O, cümlənin nitqdə konkret bir şəkildə ortaya çıxmasıdır. Söyləmə cümləyə uyğun gələ və ya ondan kənara çıxıb bilər; yəni o, cümlənin qrammatik sxemlərinə sığmaya bilər. Ələlxüsus danışıma dilində söyləmə, cümlədən də geniş bir məzmunə bəsləyir və dialoqlarda cavab olan replikalarla bərabər sözcümlər də söyləmə daxil olur” [6].

Haqqında bəhs olunan termini T.M.Nikolayeva mətn dilçiliyinə aid olan bir anlayış kimi izah edir. Onun fikrincə, “mətnin 4 mənası var. Əvvəla, mətn artıq bitmiş və doğru formalaşmış ardıcılıqdır. 2-ci, mətn ayrı-ayrı mətnlərə aid olan bir modeldir. 3-cü, mətni kommunikativ akt iştirakçılarından hər hansı birinə məxsus olan deyimlərin ardıcılığı hesab etmək olar. Və nəhayət, mətn forma nöqtəyinə nəzərdən yazılı nitq nümunəsidir” [17, s.471].

Mətnin bu izahını da konkret hesab etməmək olar. 2-ci izahda olan anlayış oxşar anlayışla təyin edilir. Buna yol vermək olmaz. Bu o deməkdir ki, “mətn digər mətnlərə aid olan müəyyən bir ümumi modeldir” tərifindəki mətn anlayışı “mətn” sözü ilə izah edilir.

“Mətn müxtəlif leksik, məntiqi və qrammatik əlaqələrlə birləşmiş, müəyyən şəkildə təşkil olunmuş və istiqamətlənmiş informasiyanı ötürməyə xidmət göstərən ayrı-ayrı cümlələrin elə düzülüşü çoxluğu hesab edilir ki, bunların arasındakı ayrı-ayrı leksiki, məntiqi və qrammatik əlaqələrin əsasında formalaşmış bir şəkildə təşkil edilmiş informasiyanı ötürməyə xidmət göstərir. Mətnözü isə struktur-semantik vəhdətdəki mürəkkəb təməldir” [6]. Bu yanaşma qövsündə mətn bir tam kimi götürülür. Burada təhlil məqsədli seçim yoxdur. “Mətn dilçiliyinin yaranması və inkişaf tarixini izləsək mətnin ilk növbədə mətn dilçiliyinin obyektini kimi qəbul edilməsini və ona sintaktik hadisə kimi baxılmasını müşahidə edirik. Sonralar isə mətnin kommunikativ cəhətləri və funksiyaları diqqət mərkəzinə çəkilmiş, mətnin kateqoriyaları məsələsi ortaya atılmışdır” [11, s.143]. Mətnin vacib kateqoriyaları cərgəsində İ.R.Qalperin inteqrasiya və retrospeksiya ilə bərabər, informativliyi də göstərmişdir [13, s.44]. İnformativlik bilavasitə mətnə aid olan tamlıq və bitkinlikdən də asılıdır. Çünki tamlıq və bitkinlik əsas amillərdən biri məhz əlaqəlilik hesab edilir. [10, s.50].

Hər bir söz tək başına müəyyən bir informasiya daşıyır. Sözlər bir-birinə ardıcıl şəkildə qoşulduqda isə bu informasiya daha da genişlənir. Lakin sözlər mətndə necə gəldi düzülür. Bu isə söz sırasını, onun cümlədə və beləliklə də mətndə oynadığı funksiyalarının, rolunun aşkara çıxarılmasını tələb edir. “Söz sırası hadisəsinin təhlili cümlə çərçivəsindən daha geniş çərçivəyə müraciət olunmasını tələb edir. Belə ki, bu problemi daha dərinləndirən anlamaq üçün onun mətn kəsiyində işlənən məqamına müəyyən kontekstdə baxmaq lazımdır. Söz sırasının mətnyaradıcı funksiyası məhz mətnin səbəb-nəticə əsasında kommunikativ açılışının ifadəsində nəzərə çarpır” [4, s.80]. Mətnin sistem təbiəti dilin də sistem təbiətini təsdiq edir. Mətn isə, məhz, dil vasitələrinin əsasında yaradılmış linqvistik bir tamdır və bu tamı təşkil edənlər bir-biri ilə münasibətdədirlər. İ.R.Qalperin mətn kateqoriyasını mətnin təşkilinin qanunayğunluqları kimi izah edir. Mətn kateqoriyaları qrammatik əsas zəmində formalaşır. Müəllif qrammatik kateqoriya ilə mətn kateqoriyası anlayışlarını, demək olar ki, sinonim kimi işlədir [13, s.68].

Mətnin tamlığı, onun məzmun və struktur cəhətləri ilə birbaşa bağlıdır. Hər bir mətnə, onun hissələri arasında müxtəlif tipli əlaqələr mövcuddur ki, bu da mətni bütövlükdə anlamada mühüm rol oynayır. Mətnəki hissələr bir-biri ilə yalnız semantik (məzmun) əlaqələrlə deyil, həm də sintaktik (struktur) əlaqələrlə birləşir. Bu əlaqələr, oxucunun mətni daha yaxşı qavramasına və onun içindəki ideyaların və fikirlərin axarını izləməsinə kömək edir. Mətnin ümumi məzmunu, onun mərkəzi ideyalarını, əsas mövzularını və təqdim olunan məlumatları əhatə edir. Bununla yanaşı, hər bir hissənin özünəməxsus mövzusu və məzmunu ola bilər ki, bu da mətnəki müxtəlif alt mövzuların yaranmasına səbəb olur.

Mətnin müxtəlif vahidlərdən təşkil olunması və bu vahidlərin hər birinin informasiya daşması mətni semantik seqmentlərin toplusu kimi təsəvvür etməyə əsas verir. Tədqiqatçılar mətn vahidləri sırasında mürəkkəb sintaktik bütövü, abzası, paraqrafı, fəslə fərqləndirirlər. Bununla belə, mətnin minimal vahidi haqqında təsəvvür hələlik natamamdır. Bəzi tədqiqatçılar minimal vahid olaraq mürəkkəb sintaktik bütövü götürürlər. Xüsusi halda mətnin özü də bir mürəkkəb sintaktik bütöv olaraq formalaşır. K.Abdullayev mətnədən bəhs edərkən “mürəkkəb sintaktik bütöv” terminini mötərizədə verir. O yazır: “Mətnin (mürəkkəb sintaktik bütövün) bütün tədqiqatçıları bu hadisəni, yəni mətni bir linqvistik kateqoriyanın qarşısında duran tələblərə tam şəkildə cavab verən vahid kimi götürürlər. ... Mətn elə bir sintaktik kompleksdir ki, başqa bir sintaktik kompleksin, yəni cümlənin onun məna nöqtəyindən nisbi qeyri-bitkinliyini, müəyyən semantik naqisliyini aradan götürür. Mətnin özü beləliklə, mütləq məna bitkinliyi nümayiş etdirir” [1, s.191].

N.Novruzova mətnə cümlələr ardıcılığı kimi baxır. O yazır: “Biz mətn dedikdə ilk növbədə zəncirvari daxili ardıcılıqla sıralanan, müvafiq qəlibdə nizamlanan, kommunikativ vəzifənin vahidliyi ilə birləşmiş cümlələr çoxluğu nəzərdə tuturuq” [12, s.35]. Burada cümlələrin zəncirvari daxili ardıcılıqla sıralanması tələbi

şərti qoyulur. Zəncirvarılıq belə bir təəssürat oyadır ki, cümlələr ardıcıl olaraq bir-birinə bağlanır. Təbii ki, mətnədə cümlələrin bir-biri ilə belə bağlanması, əlaqələnməsi var. Lakin mətn daxilində cümlələr həmişə bir-biri ilə ardıcıl birləşmir, ardıcıl əlaqələnmir. F.Allahverdiyeva məsələyə başqa mövqedən baxır. Onun fikrinə görə, “mətn danışanın fikrinə əsasən, özündə bitmiş mənanı ehtiva edən bir və ya bir neçə cümlə, hər hansı bir sözləmdir” [8, s.78-90]. Məlumdur ki, sözləm, dilin əsas ünsiyyət vahidlərindən biri olaraq, müəyyən bir fikir və anlamı ifadə etmək üçün istifadə edilən struktur kimi izah olunur. O, sadəcə sözlərin birləşməsindən ibarət olmayıb, eyni zamanda danışan şəxsin niyyətini, münasibətini və emosiyalarını da əks etdirə bilər. Sözləm ünsiyyətdə konkret bir məzmunu və məqsədi ifadə edir, yəni, o, yalnız qrammatik cəhətdən düzgün qurulmuş cümlə olmaqla kifayətlənmir. Çox zaman, xüsusilə danışmaq dilində, sözləm müxtəlif qısa ifadələrdən və ya qeyri-formal konstruksiyalardan ibarət ola bilər ki, bunlar da cümlənin sərhədlərini aşaraq fikrin tam ötürülməsinə xidmət edir. Məsələn, dialoqlarda qısa cavablar, təsdiq və ya inkar edən replikalar, hətta tək sözlü ifadələr belə sözləm kimi qəbul edilir və hər biri nitqin axışını təmin edir. Beləliklə, sözləm ünsiyyətdə fikrin daha zəngin və fərdi şəkildə ötürülməsinə imkan yaradır. Qeyd edilir ki, “sözləm cümlənin nitqdə reallaşması kimi cümləyə uyğun gəlir” [3]. Belə olduqda, mətn bir cümlə olur. Əslində F.Allahverdiyevanın irəli sürdüyü tərifdə də mətnin bir və ya bir neçə cümlə olması fikri özünə yer almışdır [7, s.34]. Lakin mətni heç də bir və ya bir neçə cümlə saymaq olmaz.

Mətnin kateqoriyalarını müəyyənləşdirməyi mətn dilçiliyinin mühüm məsələlərindən biri hesab edən, mətni tamamlanmış nitq əsəri sayan, mətnin kateqoriyalarını mətnin xüsusi əlamətləri kimi ayıran İ.R.Qalperin mətnin 10 əsas kateqoriyasını ayırmışdır: 1) informativlik; 2) hissələrə bölünmək; 3) koheziya; 4) kontinuum; 5) mətn parçalarının avtosemantikliyi; 6) retrospeksiya; 7) prospeksiya; 8) modallıq; 9) inteqrasiya; 10) tamamlanma [2, s.76]. İlk dəfə İ.Qalperinin diqqət mərkəzinə çəkdiyi bu məsələyə sonralar ardıcıl olaraq müxtəlif tədqiqatçılar müraciət etmişlər. Nəticədə bir sıra digər mətn kateqoriyalarının adları da ədəbiyyatda qeydə alınır. Əvvəlki informasiya, sonrakı informasiya, inisiallıq/qeyri-inisiallıq, progressiya və staqnasiya, müəllif obrazı, bədii məkan, bədii zaman, mətnaltı məna, fərdilik, aspektualıq kimi kateqoriyalar bu qəbildəndir. Göründüyü kimi, mətn kateqoriyalarının ifrat çoxluğu müşahidə olunur. Mətn kateqoriyalarının çoxluğu məsələsinə münasibətini bildiren S.Q.İlyenko bu kateqoriyalar dairəsinin genişlənməsini nitq əlamətlərini (məsələn, informativlik) mətn üzərinə köçürmək, tam və hissə münasibətini pozmaq (prospeksiya və retrospeksiya), ekstralinqvistik amilləri kateqoriallaşdırmaq (məsələn, presuppozisiya) ilə əlaqələndirir [18, s.12].

Tədqiqatın metodu. Məqalədə müxtəlif metodlardan istifadə olunmuşdur. Xüsusilə, mətnin əlaqələr sisteminin xüsusiyyətlərini və əlaqə üsullarını öyrənmək üçün semantik təhlil və nəzəriyyəyə əsaslanan yanaşmalar tətbiq olunmuşdur.

NƏTİCƏ

Beləliklə, dil vahidləri — fonem, morfem, leksem, qrammatom və digərləri mətndə təkrar-təkrar maddiləşir. Bu və ya digər əsər bir dəfə qələmə alınır. Onu təkrar yazmaq və ya qələmə almaq mətnin dəyişməsinə, təkrar nəşr etmək isə eyni ilə qalmasına səbəb olur. Daha bir məsələni ön plana çəkmək lazım gəlir. Mətn çoxişarəli ola bilər. Məsələn, bədii əsərə rəssam müəyyən illüstrasiyalar çəkə bilər. Bu halda dil işarələrindən fərqli olan işarələrin də əsərdə yer alması onun həm forma, həm də məzmun planına təsir göstərir. Eyni əsərə müxtəlif rəssamların çəkdiyi illüstrasiyalar fərqli qavrama üçün potensial yaradır. Deməli, mətnə sırf nitq məhsulu kimi baxmaqla, ona əlavə işarələrlə zənginləşdirilmiş linqvistik obyekt kimi yanaşma arasında müəyyən fərqlər vardır. Diskurs bütün bu fərqləri kənara qoyur. Çünki diskursun real zamanı, məkanı, nitq situasiyası və iştirakçıları vardır. Diskurs yazıya çevrildikdə mətnləşir. Tekstuallıq modeli törədıcilik, universallıq, kontekstuallıq, prosesuallıq, intensionallıq, dioloqluq anlayışlarını əhatə edir. Törədıcilik kommunikatıv-praqmatik effektiv nitq məlumatını qeyri-məhdud miqdarda ifadə etmək imkanını nəzərdə tutur.

Tədqiqatın nəticələri. Məqalədən belə bir nəticə çıxır ki, mətnin əlaqələr sistemi amili və onun müəyyən xətt üzrə qurulması olduqca mürəkkəb sistemdir. Burada əsas yaxınlıq qeyd olunan mətnin əlaqələr sistemi nəzərə alındıqda üzə çıxır.

TEXT CONNECTION SYSTEM

**Isgandarov Nushaba Ramiz's daughter
Doctor of philosophy in the field of philology, docent
Azerbaijan State Medical University
nushaba.isgandarova@gmail.com
ORCID id: 0000-0002-5315-341X**

Summary: When explaining the text in the article, it is obvious that the text is a multi-faceted concept. It is shown that in order to study the text, it is necessary to determine in advance from which aspect it is necessary to study it. Until the text gained a special status in linguistics, it was accepted as an object with a certain subject. Traditional linguistics studied linguistic units selected from within the text - words, word combinations, sentences, and built research works on the basis of such examples selected from the text. It is interesting that in the article, sentences from literary examples are more to the fore in the examples in the studies of traditional linguistics. It is stated that the possibility of recording oral speech with recording devices is taken into account. It is noted that in this case, oral speech materializes in its own sound volume. As a result, it is stated that language units - phonemes, morphemes, lexemes, grammatomes, and others are repeatedly materialized in the

text. In this case, the presence of signs other than linguistic signs in the work affects both its form and content plan.

Keywords: Text, concept, linguistics, linguistics, communication system.

СИСТЕМА СОЕДИНЕНИЯ ТЕКСТОВ

Искендерова Нушаба Рамиз кызы
Доктор философии по филологии, доцент
Азербайджанский государственный медицинский университет
nushaba.isgandarova@gmail.com
ORCID id: 0000-0002-5315-341X

Резюме: При анализе текста в статье становится очевидным, что текст представляет собой многогранное понятие. Показано, что для изучения текста необходимо заранее определить, с какой стороны его следует изучать. В лингвистике, до того как текст получил особый статус, он рассматривался как объект с определенным субъектом. Традиционная лингвистика изучала языковые единицы, отобранные из текста — слова, словосочетания, предложения, и строила исследовательские работы на основе таких примеров, отобранных из текста. Интересно, что в примерах в исследованиях традиционной лингвистики на первый план выходят предложения из художественной литературы.

Утверждается, что учитывается возможность записи устной речи с помощью записывающих устройств. Отмечается, что в этом случае устная речь материализуется в собственном звуковом объеме.

В результате утверждается, что языковые единицы — фонемы, морфемы, лексемы, граммотомы и другие — многократно материализуются в тексте. В этом случае наличие в произведении знаков, отличных от языковых, влияет как на его форму, так и на содержательную структуру.

Ключевые слова: текст, концепция, лингвистика, лингвистические системы, система коммуникации.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdullayev, K.M. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər / K.M.Abdullayev, — Bakı: Mütərcim, 2012. — 606 s.
2. Abdullayev, K.M. Gizli Dədə Qorqud / K.M.Abdullayev. — Bakı: Yazıçı, 1991. — 152 s.
3. Abdullayev, K. Yolun əvvəli və axırı / K.Abdullayev. — Bakı: Azərənəşr, 1993. — 154 s.
4. Abdullayev K. MSB-də formal və semantik əlaqə növləri. Giriş // Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, Mütərcim, 2012, s. 111-113.

5. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı, «Zərdabi LTD», 2011, 272 s.
6. Adilov, M.İ. İzahlı dilçilik terminləri / M.İ.Adilova, Z.M.Verdiyeva, F.M.Ağayeva. — Bakı: Maarif, — 1989. — 162 s.
7. Allahverdiyeva, F. Bədii mətnə sintaktik əlaqə vasitələri / F.Allahverdiyeva. — Bakı: Elm və təhsil, — 2011. — 173 s.
8. Budaqova, Z. Adlıq cümlə // — Bakı: Müasir Azərbaycan dili: [4 cildə], — III cild. — 1981. — s. 275-284.
9. Eyyubova, A. İnversiya və müərrəkəb sintaktik bütöv (MSB) // — Naxçıvan: Axtarışlar (ədəbiyyatşünaslıq, folklorşünaslıq, dilçilik və sənətşünaslıq), — 2020. — Cild 12, № 02, — s. 77-84.
10. İsgəndərova, N.R. “Metamətn”, “paratekst”, “intertekst” və “hipermətn” anlayışları haqqında // — Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, elmi əsərlər, Dil və Ədəbiyyat, — 2018. IX cild, № 2, — s. 48-55.
11. İsgəndərova, N.R. Mətnin kateqoriyaları məsələsinə bir baxış. // — Bakı: Dil və ədəbiyyat, — 2016. №2 (100), — s. 143-145.
12. Novruzova, N. Mətn sintaksisi / N.Novruzova. — Bakı: Təhsil, — 2002. — 184s.
13. Гальперин, И.Р. Грамматические категории текста // — Москва: Изв. АН СССР. Серия литература, — 1977. Т.36, № 6, — с. 522-533.
14. Николаева, Т.М. Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы // — Москва: Новое в зарубежной лингвистике, — 1978. Вып. 8, — с. 5-39.
15. Розенталь, Д.Э. Словарь-справочник лингвистических терминов / Д.Э.Розенталь, М.А.Теленкова. — Москва: Просвещение,— 1976. — 543 с.
16. Habel, C. Abstract structures in spatial cognition / C.Habel, C.Eschenbach // Lecture Notes in Computer Science, — 1997, — p. 369-378.
17. Николаева, Т.М. От звука к тексту / Т.М.Николаева. — Москва: Языки рус. культуры, — 2000. — 680 с.
18. Ильенко С. Г. Русистика. Санкт-Петербург, Издательство: РГПУ им. А.И. Герцена, 2003, 674 с.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru professor Məsud Mahmudov